International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2019; 5(4): 127-131
© 2019 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 07-05-2019
Accepted: 09-06-2019

डॉ. मुकेश कुमार टेलर
शिक्षक, केंद्रीय विद्यालय झुंझुनू झुंझुनू, राजस्थान, भारत

Correspondence
डॉ. मुकेश कुमार टेलर
शिक्षक, केंद्रीय विद्यालय झुंझुनू झुंझुनू, राजस्थान, भारत

पौराणिकी सृष्टिः हिरण्याण्डोत्पत्तिश्च

डॉ. मुकेश कुमार टेलर

प्रस्तावना

आधुनिकविज्ञाने सृष्टिप्रक्रियाया: अध्ययनस्यैका पृथगेव शाखा प्रचलिता या सृष्टिविज्ञानम् (Cosmology) इति नाम्ना प्रसिद्धास्ति । महापुराणेषु सृष्टिप्रक्रियाया: अध्ययनसन्दर्भे पौराणिकसर्ग एवात्र पौराणिकसृष्टिविज्ञानमिति नाम्नाभिहितमस्ति। सर्ग-प्रतिसर्ग-वंश-मन्वन्तर-वंशानुचरिताख्येषु पञ्चसु पुराणविषयेषु सर्ग एव सर्वप्रथम: सर्वप्रमुखश्च वर्ण्यविषयोऽस्ति । यद्यपि पौराणिकसृष्टिप्रक्रियायां साङ्ख्यदर्शनस्य विशिष्टप्रभाव: परिलक्ष्यते तथापि पौराणिकसृष्टिविद्याया: स्वतन्त्ररूपेण विशिष्टमहत्त्वं विद्यते । श्रीसुरजनदासस्वामिमहाभागानां मतानुसारेण पुराणस्य पञ्चवर्ण्यविषयेषु प्रत्येकस्मिन् पञ्चान्तर्विषया अपि सन्निविष्टा: सन्ति । तन्मतानुसारं पौराणिकसृष्टिविज्ञाने ये पञ्चविभागा: कृता:, ते सन्ति- 1. सृष्टिक्रम:, 2. सृष्टिकारणविषयकविभिन्नमतानि, 3. अवतार:, 4. आयति: 5. ब्रह्माण्डश्चेति । [1] पुराणेषु सृष्ट्या: मूलकारणं ब्रह्म एवोक्तम् । ब्रह्मैव पुराणेषु 'नारायण:' 'विष्णु:' वेति नामभ्यां प्रथितमस्ति । सम्पूर्णं व्यक्ताव्यक्तपुरुषकालादिरूपं जगदिदं क्रीडतो बालकस्येव भगवत: विष्णो: चेष्टास्वरूपमेवोक्तम् । यथोक्तं विष्णुपुराणे-

व्यक्तं विष्णुस्तथाव्यक्तं पुरुष: काल एव च ।
क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय ।। [2]

समानैवोक्ति: गरुडपुराणेऽप्युपलभ्यते । [3]

पुराणानामनुसारं सृष्टेरुद्भवात्पूर्वं दिवसरात्र्याकाशपृथिव्यन्धकारप्रकाशादीनामप्य-स्तित्वं नासीत् । नैव कस्यचिदन्यतत्त्वस्यैवाविर्भाव: सञ्जात: ।

तदा केवलं बुद्धीन्द्रियादिकैरनुपलभ्यं ब्रह्म एवासीत् ।

नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमिर्नासीत्तमो ज्योतिरभूच्च नान्यत् ।
श्रोत्रादिबुद्ध्यानुपलभ्यमेकं प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीत् ।। [4]

अग्निपुराणकारेणाप्यस्य समर्थनमभवत् -

ब्रह्माव्यक्तं सदाग्रेऽभून्न खं रात्रिर्दिनादिकम्।[5]

तदा विष्णोः तदुपाधिरहितस्वरूपात् प्रधानपुरुषयोराविर्भावः सञ्जातः ।

विष्णोः स्वरूपात्परतो हि ते द्वे रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र । [6]

देवीभागवतेनापीयमुक्तिः प्रमाणिता-

एकमेवाद्वितीयं वै ब्रह्म नित्यं सनातनम् ।
द्वैतभावं पुनर्याति काले उत्पित्सुसञ्ज्ञके।।[7]

तदनन्तरं श्रीभगवान् विष्णुः पुरुषरूपेण प्रकृत्यां प्रविश्य तां क्षोभयामास । ततः प्रकृतेः महत्ततत्त्वस्योत्पत्तिरभूत् । महत्ततत्त्वात् वैकारिकः तैजसः तामसश्च त्रिविधोऽहङ्कारः उत्पन्नः । सन्दर्भेऽस्मिन्नत्र केषाञ्चन पुराणानामुक्तयः द्रष्टव्याः - विष्णुपुराणे-

ततस्तु तत्परं ब्रह्म परमात्मा जगन्मयः ।
सर्वगः सर्वभूतेशः सर्वात्मा परमेश्वरः ।।
प्रधानपुरुषौ चापि प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।
क्षोभयामास सम्प्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ।।[8]
प्रधानतत्त्वमुद्भूतं महान्तं तत्समावृणोत् ।
सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान्।।
प्रधानतत्त्वेन समं त्वचा बीजमिवावृत्तम् ।
वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः ।।
त्रिविधोऽयमहङ्कारो महत्ततत्वादजायत । [9]

भागवतपुराणे-

कालाद्गुणव्यतिकरः परिणामः स्वभावतः ।
कर्मणो जन्म महतः पुरुषाधिष्ठितादभूत् ।।
सोऽहङ्कार इति प्रोक्तो विकुर्वन्समभूत्त्रिधा ।
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेति यद्भिदा ।।[10]

वायुपुराणे-

तस्यात्मना सर्वमिदं व्याप्तमासीत्तमोमयम्।
गुणसाम्ये तदा तस्मिन् गुणभावे तमोमये ।।
सर्गकाले प्रधानस्य क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्य वै ।
गुणभावाद्वाच्यमानो महान् प्रादुर्बभूव ह।।[11]

अग्निपुराणे-

सर्गकाले महत्ततत्त्वमहङ्कारस्ततोऽभवत् ।
वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः ।।[12]

अहङ्कारस्य तामसरूपाच्छब्दस्पर्शरूपरसगन्धेतिपञ्चतन्मात्राण्याकाशवायुतेज- जलपृथिवीतिपञ्चमहाभूतानि च समुत्पन्नानि, तस्यैव तैजसरूपात् (राजसरूपात्) श्रोत्रस्पर्शनेत्रजिह्वाघ्राणेतिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि वाग्घस्तोपस्थपायुपादेतिपञ्चकर्मेन्द्रियाणि

ज्ञानशक्तिरूपा बुद्धिः क्रियाशक्तिरूपप्राणाश्चोत्पन्नाः पुनश्चाहङ्कारस्यैव सात्विकरूपात् (वैकारिकरूपात्) इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवतानां मनसश्चोत्पत्तिरभवत्। [13]

समानमेव वर्णनं पद्मपुराणेऽपि प्राप्यते-

गुणव्यञ्जनसम्भूत: सर्गकाले नराधिप ।
सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान्॥
प्रधानतत्त्वेन समं तथा बीजादिभिर्वृत: ।
वैकारिकस्तैजसश्चभूतादिश्चैव तामस: ॥
त्रिविधोऽयमहङ्कारो महत्तत्त्वादजायत ।
भूतेन्द्रियाणां पञ्चानां तथा कर्मेन्द्रियै: सह॥
पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।
एकैकश: स्वरूपेण कथयामि यथोत्तरम् ॥
शब्दमात्रमथाकाशं भूतादि: खं समावृणोत् ।
अथाकाशं विकुर्वाणं स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ॥
बलवानेष वै वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मत: ।
आकाशं शब्दमात्रं तु स्पर्शमात्रं समावृणोत् ॥
ततो वायुर्विकुर्वाणो रूपमात्रं ससर्ज ह ।
ज्योती रूपन्तु तद्वायुस्तद्रूपगुणमुच्यते ॥
स्पर्शरूपस्तु वै वायू रूपमात्रं समावृणोत् ।
ज्योतिश्चापि विकुर्वाणं रसमात्रं ससर्ज ह ॥
सम्भवन्ति ततोऽम्भांसि रूपमात्रं समावृणोत्।
विकुर्वाणानि चाम्भांसि गन्धमात्रंससर्जिरे ॥
सङ्घातो जायते तस्मात्तस्य गन्धो मतो गुण: ।
तैजसानीन्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका दश ॥
एकादशम्मनश्चात्र देवा वैकारिका: स्मृता: ।
त्वक्चक्षुर्नासिका जिह्वा श्रोत्रमत्र च पञ्चमम्॥
एतेषां तु मतं कृत्यं शब्दादिग्रहणं पुन: ।
वाक्पाणिपादपायूनि चोपस्थं तत्र पञ्चमम्॥[14]

इदमेव सृष्टिवर्णनं प्राय: समानोक्तिषु (किञ्चिद्वाक्यभेदात्) अग्निपुराणे [15], वायुपुराणे [16], वराहपुराणे [17], ब्रह्मवैवर्तपुराणे [18], श्रीमद्भागवतपुराणे [19], लिङ्गपुराणे [20], भविष्यपुराणे [21], मत्स्यपुराणे [22], ब्रह्मपुराणे [23], कूर्मपुराणे [24], मार्कण्डेयपुराणे [25], नारदपुराणे [26] चाप्युपलभ्यते ।
अहङ्कारोत्पन्नानि भूतान्येतानि संहतिं विना सृष्टे: सृजने समर्था: नासन् । अत: प्रधानतत्त्वस्यानुग्रहेण तानि सर्वाणि मिलित्वेकमण्डमुत्पादितवन्त: । गोलाकारं सलिलाधारं सुवर्णाभायुक्तमण्डमिदं 'हिरण्यगर्भ:' इति नाम्नाभिज्ञायते । सन्दर्भेऽस्मिन् विष्णुपुराणस्योक्ति: द्रष्टव्या-

पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च प्रधानानुग्रहेण च ।
महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते॥
तत्क्रमेण विवृद्धं सज्जलबुद्बुद्वत्समम् ।
भूतेभ्योऽण्डं महाबुद्धे महत्तदुदकेशयम् ॥ [27]

श्रीमद्भावगतेऽपि-

यदैतेऽसङ्गता भावा भूतेन्द्रियमनोगुणा: ।
यदायतननिर्माणे न शेकुर्ब्रह्मवित्तम ॥
तदा संहत्य चान्योन्यं भगवच्छक्तिचोदिता: ।
सदसत्त्वमुपादाय चोभयं ससृजुर्ह्यद: ॥
वर्षपूगसहस्रान्ते तदण्डमुदकेशयम् ।
कालकर्मस्वभावस्थो
जीवोऽजीवमजीवयत्॥[28]

कूर्मपुराणेऽपि हिरण्याण्डस्य प्रमाणमुपलभ्यते-

एते सप्त महात्मानो ह्यन्योऽन्यस्य समाश्रयात् ।
नाशक्नुवन्प्रजा: स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नश:॥
पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च अव्यक्तानुग्रहेण च ।
महदादयो विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते॥
एककालसमुत्पन्नं जलबुद्बुद्वच्च तत् ।
विशेषेभ्योऽण्डमभवद्बृहदुदकेशयम् ॥ [29]

पद्मपुराणेऽपि द्रष्टव्यम्-

नानावीर्या: पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ।
नाशक्नुवन्प्रजा: स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नश:॥

समेत्यान्योन्यसंयोगात्परस्परसमाश्रयात् ।
एकसङ्घातलक्षाश्च सम्प्राप्यैक्यमशेषत: ।।
पुरुषाधिष्ठिततत्वाच्च व्यक्तानुग्रहणे तथा ।
महदादयो विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते।।[30]

एवमेव ब्रह्मपुराणे [31], अग्निपुराणे [32], भविष्यपुराणे [33], गरुडपुराणे [34], लिङ्गपुराणे [35], मत्स्यपुराणे [36], मार्कण्डेयपुराणे [37], वायुपुराणे [38] चापि हिरण्यगर्भविषये वर्णनमुपलभ्यते ।
आदौ जगदाधारमिदमण्डं जलबुदबुदमिवासीत् । शनै: शनैरिदं वृद्धिं प्राप्तं विशालकायञ्चाभवत् । आप: (नारा) एवास्यायनमासन्नत: 'नारायण:' इति नाम्ना प्रसिद्धम् । [39] हिरण्यगर्भादण्डादेतस्मादेव प्रथमपुरुषस्य प्रादुर्भाव: जात:, स पुरुष: जगति 'ब्रह्म' इति नाम्ना ख्यातिं प्राप्त: । अयमेव प्रथमश्शरीरी मत: । अस्मिन् विषये वायुपुराणे [40] कूर्मपुराणे [41] च प्राय: समानशब्दात्मकं वर्णनमिदं प्राप्यते-

प्राकृतेऽण्डे विवृद्धे सन् क्षेत्रज्ञो ब्रह्मसंज्ञित: ।
स वै शरीरी प्रथम: स वे पुरुष उच्यते ।।
आदिकर्त्ता च भूतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्त्तत ।
हिरण्यगर्भ: सोऽग्रेऽस्मिन् प्रादुर्भूतश्चतुर्मुख:।।

हिरण्यगर्भेण ब्रह्मणैव सम्पूर्णमिदं चराचरं जगद्व्याप्तमस्ति । सृष्टे: सृजनप्रक्रिया ब्रह्मण एव समारब्धा । सुवर्णमयादण्डादेतस्मादैव ब्रह्मणोत्पत्ति: ब्रह्मणश्च समस्तनक्षत्रमण्डलस्य चराचरजगत: सदेवासुरमानुषसमस्तप्राणिनाञ्चोत्पत्तिरभूत्। [42] तद्धिरण्याण्डस्य विशालकाये सति तद्गर्भितनदीपर्वतमेरुसमुद्रादीनाममुत्पत्तिरभवत्। समस्तलोका:, सप्तद्वीपा:, समस्तनदीपर्वतसमुद्रादिभिस्सह पृथिवी, सग्रहौ सनक्षत्रौ च चन्द्रादित्यौ, देवासुरा:, मानवा:, पशुपक्षिण: समस्तप्रजाश्चेत्येतानि सर्वाणि यानि तदण्डगर्भगतान्यासन् [43] तानि सर्वाणि ब्रह्मणा सह तत: समुद्भूतानि । एतस्मिन् विषये श्रीविष्णुपुराणस्य कथनमिदमुल्लेखनीयमस्ति-

मेरुरुल्बमभूतस्य जरायुश्च महीधरा: ।
गर्भोदकं समुद्राश्च तस्यासन्सुमहात्मन: ।।
साद्रिद्वीपसमुद्राश्च सज्योतिर्लोकसङ्ग्रह: ।
तस्मिन्नण्डेऽभवद्विप्र सदेवासुरमानुष: ।।
वारिवह्न्यनिलाकाशैस्ततो भूतादिना बहि: ।
वृतं दशगुणैरण्डं भूतादिर्महता तथा ।। [44]

अग्निपुराणे कथनं प्राप्यते यद्ब्रह्मणा तदण्डस्य द्वैधं कृतं तेन द्युलोकस्य भूलोकस्य च निर्माणं जातम्, तयोर्मध्ये चाकाशस्यापि सृष्टि: कृता । अग्निपुराणस्य वचनमिदं द्रष्टव्यम्-

तदण्डमकरोद्द्वैधन्दिवं भुवमथापि च ।
तयो: शकलयोर्म्मध्ये आकाशमसृजत्प्रभु:।।[45]

स एव हिरण्यगर्भ: ब्रह्मा सुरज्येष्ठ-चतुर्वक्तृ-परमेष्ठी-पितामह-क्षेत्रज्ञ-पुरुष-शम्भु-नारायणेति नामभि: प्रकीर्त्यते । [46] स एव कनकाण्डज: भगवान् ब्रह्मा रजोगुणं धारयित्वा सृष्टिकार्ये प्रवृत्त: भवति, सात्विकं विष्णुरूपं धारयित्वा सृष्टे: पालनं करोति तमोगुणञ्च समाश्रित्य रुद्ररूपेण सम्पूर्णजगत: संहारं करोति । कूर्मपुराणस्योक्तिरियं द्रष्टव्या-

रजोगुणमयं चान्यद्रूपं तस्यैव धीमत: ।
चतुर्मुखस्तु भगवान् जगत्सृष्टौ प्रवर्तते ।।
सृष्टं च पाति सकलं विश्वात्मा विश्वतो मुख: ।
सत्त्वं गुणमुपाश्रित्य विष्णुर्विश्वेश्वर: स्वयम्।।
अन्तकाले स्वयं देव: सर्वात्मा परमेश्वर: ।
तमोगुणं समाश्रित्य रुद्र: संहरते जगत् ।।[47]

समानमेव वाक्यं लिङ्गपुराणेऽपि प्राप्यते -
सर्गे च रजसा युक्त: सत्त्वस्थ: प्रतिपालने ।
प्रतिसर्गे तमोद्रिक्त: स एव त्रिविध: क्रमात्।।
आदिकर्ता च भूतानां संहर्ता परिपालक: ।
तस्मान्महेश्वरो देवो ब्रह्मणोऽधिपति: शिव:।।
सदाशिवो भवो विष्णुर्ब्रह्मा सर्वात्मको यत: ।
एकदण्डे तथा लोका इमे कर्ता पितामह:।।[48]

यत्रकुत्रापि हिरण्याण्डादुद्भूतस्य ब्रह्मण: चर्चा विराटपुरुषरूपेऽपि कृता । तस्मिन्नेव विराटपुरुषे समस्तलोकचराचरजगच्चातुर्वर्ण्यादय: परिकल्पिता: । श्रीमद्भागवतपुराणे एतादृशी चर्चा प्राप्यते । एवं सृष्टिक्रमेण सह हिरण्याण्डस्योत्पत्तेरपि वर्णनमपि प्रायः सर्वेषु एव पुराणेषूपलभ्यते

संदर्भ

1. श्रीसुरजनदासस्वामीविरचिते 'पुराणरहस्य' इति पुस्तके, पृ०सं०-51
2. श्रीविष्णुपुराणे 1/2/18
3. गरुडपुराणे 1/4/5
4. श्रीविष्णुपुराणे 1/2/23
5. अग्निपुराणे 17/2
6. श्रीविष्णुपुराणे 1/2/24
7. देवीभागवते 3/6/4
8. श्रीविष्णुपुराणे 1/2/28-29
9. श्रीविष्णुपुराणे 1/2/34-36
10. श्रीमद्भागवतपुराणे 2/5/22, 24
11. वायुपुराणे 4/21-22
12. अग्निपुराणे 17/3
13. श्रीविष्णुपुराणे 1/2/36-50
14. पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे 2/90-101
15. अग्निपुराणे 17/3
16. वायुपुराणे 4/48-59
17. वराहपुराणे 2/7-10
18. ब्रह्मवैवर्तपुराणे ब्रह्मखण्डे 3/4-5
19. श्रीमद्भागवतपुराणे 2/5/25-31
20. लिङ्गपुराणे पूर्वभागे 3/15-32
21. भविष्यपुराणे 1/2/24-27
22. मत्स्यपुराणे 3/17-20
23. ब्रह्मपुराणे 1/35
24. कूर्मपुराणे पूर्वभागे 4/18-32
25. मार्कण्डेयपुराणे 45/38-56
26. नारदपुराणे पूर्वभागे 3/32-33
27. श्रीविष्णुपुराणे 1/2/53-54
28.[1] श्रीमद्भागवतपुराणे 2/5/32-34
29. कूर्मपुराणे पूर्वभागे 4/34-36
30. पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे 2/104-106
31. ब्रह्मपुराणे 1/38
32. अग्निपुराणे 17/8
33. भविष्यपुराणे 1/2/15
34. गरुडपुराणे 1/4/8
35. लिङ्गपुराणे पूर्वभागे 3/28
36. मत्स्यपुराणे 2/29-30
37. मार्कण्डेयपुराणे 45/62
38. वायुपुराणे 4/65-67
39. ब्रह्मपुराणे 1/38, अग्निपुराणे 17/8, भविष्यपुराणे 1/2/19, कूर्मपुराणे पूर्वभागे 4/34-36, ब्रह्माण्डपुराणे 1/5/5, मार्कण्डेयपुराणे 47/5, वायुपुराणे 6/5
40. वायुपुराणे 4/68-69
41. वायुपुराणे 4/68-69, मार्कण्डेयपुराणे 45/63-64, कूर्मपुराणे पूर्वभागे 4/37-38
42. मार्कण्डेयपुराणे 45/65-67, पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे 2/110-113, ब्रह्मपुराणे 1/40, अग्निपुराणे 17/8, भविष्यपुराणे 1/2/22-28, गरुडपुराणे 1/4/8-9, वायुपुराणे 4/72-74, श्रीविष्णुपुराणे प्रथमांशे 2/58-60, श्रीमद्भागवतपुराणे 2/5/35-42, कूर्मपुराणे पूर्वभागे 4/41
43. वायुपुराणे 4/71-74
44. श्रीविष्णुपुराणे 1/2/57-59
45. अग्निपुराणे 17/10
46. भविष्यपुराणे 1/2/16-17
47. कूर्मपुराणे पूर्वभागे 4/50-52
48. लिङ्गपुराणे पूर्वभागे 3/36-38